

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
GƏNCLƏR AKADEMİYASI

**I Türkoloji Qurultayın 100 illiyinə həsr olunmuş
“Azərbaycan Türkologiya Elmi: Sələflər və Xələflər” adlı
gənc alimlərin**

**RESPUBLİKA ELMİ KONFRANSININ
MƏTERİALLARI**

**21 may 2026-cı il
Bakı, Azərbaycan**

TƏŞKİLAT KOMİTƏSİ

Sərxan Xavəri – Təşkilat Komitəsinin sədri, filologiya elmləri doktoru
Elmir Babayev – Təşkilat Komitəsinin həmsədri, dosent
Şəfa Əliyeva – Təşkilat Komitəsinin üzvü, fil.ü.f.d., dosent
Səbuhi Qəhrəmanov – Təşkilat Komitəsinin üzvü, fil.ü.f.d.
Orxan İsayev – Təşkilat Komitəsinin üzvü, fil.ü.f.d.
Arzu İsgəndərzadə – Təşkilat Komitəsinin üzvü, fil.ü.f.d.
Günəl Əzimova – Təşkilat Komitəsinin üzvü, k.ü.f.d.

PROQRAM KOMİTƏSİ

Nadir Məmmədli – filologiya elmləri doktoru, professor
Hikmət Quliyev – filologiya elmləri doktoru, dosent
Əfzələddin Əsgərov – filologiya elmləri doktoru, professor
İsmayıl Kazımov – filologiya elmləri doktoru, professor
Sərxan Xavəri – filologiya elmləri doktoru, dosent
İlqar Niftəliyev – tarix elmləri doktoru, dosent
Səfa Qarayev – filologiya elmləri doktoru
Qətibə Quliyeva – filologiya elmləri doktoru
Mehman Həsənli – filologiya elmləri doktoru, dosent
Elnur Mustafayev – fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Sənan Həsənov – siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Şəfa Əliyeva – filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Orxan İsayev – filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Arzu İsgəndərzadə – filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

I Türkoloji Qurultayın 100 illiyinə həsr olunmuş “Azərbaycan Türkologiya Elmi: Sələflər və Xələflər” adlı gənc alimlərin respublika elmi konfransının materialları. Bakı: “Elm”, 2026, – 316 s.

ISBN 978-9952-602-33-3

Bölmə 2

TÜRKOLOJİ FOLKLORŞÜNASLIQ VƏ TÜRK XALQLARININ ORTAQ ƏDƏBİ MƏDƏNİ DƏYƏRLƏRİ

Şəfa Əliyeva. Sovet dövrü Azərbaycan dramaturgiyasında milli yaddaş və türkoloji təfəkkürün poetikası.....	101
Aytac Nəsirzadə. Folklordan poeziyaya: Səməd Vurğun poemalarında əfsanə və rəvayət süjetləri	104
Cahidə Yaqubova. Söyləyici xatirəsində erməni təcavüzçülüğü.....	107
Şükufə Vəliyeva. “Dantenin yubileyi” əsəri əsasında “kiçik adam” obrazının sosial və ekzistensial təhlili.....	111
Dilarə Əliyeva. Post-müharibə dövrü Azərbaycan nəsrində milli kimlik məsələləri.....	115
Güntəkin Musayeva. Qaçaq dastanlarının XX əsr Azərbaycan dramaturgiyasına təsiri.....	119
Nurlanə Məmmədova. Azərbaycan folklorunda simvolika və oxşar motivlər (Yusif Vəzir Çəmənizəminlinin fikirləri əsasında)	122
Lalə Şabanova. Azərbaycanın UNESCO ilə əməkdaşlığı kontekstində türk mədəni irsinin qorunması və təbliği.....	126
Maya Abdullayeva. Folklor mətnlərində dəlilik fenomeni və trixster arxetipi: semantik təhlil	137
Xəzəngül Məmmədova. Azərbaycan və Qaqauz epik folkloru: bənzərliklər, ortaq cəhətlər	141
Samir Səttarov. Azərbaycan ədəbiyyatında “digər” obrazı və türk kimliyi: imaqoloji yanaşma (Rəfail Tağızadə yaradıcılığı əsasında)	145
Ruhəngiz Əliyeva. Məmməd Əmin Yurdaqlun yaradıcılığında milli düşüncə və türkçülük.....	150
Günəl Musayeva. Türk Epos ənənəsində Manas: paralel motivlər və ortaq mənəvi dəyərlər	153
Gülınar Yunusova. Bəkir Nəbiyevin səyahətnaməsində Yaponiya modeli: Şərqi sivilizasiyalarının qarşılıqlı qavranılması	159
Təranə Məmmədova. Türk xalqlarının ortaq mənəvi mənbəyində nəsihət motivləri: “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı kontekstində.....	162
Vəsilo Rəzimi. Tofiq Fikrət və Azərbaycan ədəbiyyatı: ədəbi əlaqələr kontekstində.....	167
İlahə Əsgərova. Türkoloji Folklorşünaslıq prizmasından görünən Qarabağ toponimləri	171
Əsmər Əliyeva. “Aşıq Qərib” dastanında Şaman arxetipi: arxetipik varislik.....	175
Asəf Rüşanov. Türk xalqlarının ənənəvi ekoloji bilikləri və biomüxtəlifliyin qorunmasında rolu.....	180
Aytəkin Zeynalova. Postmodern ədəbiyyatda folklor izləri: Kamal Abdulla hekayələri əsasında	184

Aytən Vəlizadə. Nasir Mənzurinin “Qaraçuxa” əsərində mifoloji elementlər və insan, zaman, tale konsepsiyası.....	187
Aysun Cəbraylova. XX əsrin əvvəlləri Türküstan intibahında Təvallo yaradıcılığının yeri və rolu.....	190
Nərmin Rzayeva. Azadə Rüstəmovanın tədqiqatlarında Fələki Şirvani irsinin təhlili	195
Əminə Məmmədova. Azərbaycan və Kərkük musiqisində mahnı paralelləri.....	198
Maya Həsənli. Əziz Nesin yaradıcılığında həbsxana mövzusu	203
Natavan İbrahimova. Səməd Mənsurun şeirlərində tənqid hədəfləri və dövrü türkoloji ideya mühiti.....	206
Nərgiz Kərimova. Sara Bağirovanın "Əjdaha mağarası" romanında əjdaha arxetipinin mifopoetik semantikasi.....	210
Nərmin Həsənova. “Şirin duz” romanında aşiq obrazı: bədii xüsusiyyətlər və problemli məqamlar	213
Şəbnəm Mirzəzadə. Səməd ağa Ağamalıoğlunun maarifçilik missiyası I Türkoloji Qurultay və “Ələngə” jurnalı kontekstində.....	216
Orxan İsayev. Xoyrat yaradıcılığının çağdaş İraq-Türkman poeziyasına təsiri	220
Aygün Orucova. Əli bəy Hüseynzadənin dünya ədəbiyyatında türklüyə iki fərqli münasibətə dair mükəmməl araşdırması	224
Afaq Hacıyeva. Kitabı-Dədə Qorqud əsərində fəlsəfi baxışlar və rəqəmsallaşma	228
Eyvaz Eminahiyev, Türkan Hüseynova. İnsan və təbiət münasibətləri: taleyin bədii interpretasiyası	231
Şəfqət Məksudova. Süruri və Şah İsmayıl Xətayi qəzəllərində səsləşən məqamlar.....	238
Sima Şəfizadə. Detektiv janrında milli identiklik (Kemal Tokayevin “Sui-qəsd” əsəri əsasında.....	241
Seyidnisə Lətifli. Azərbaycan və Qazax detektiv nəsrində paralellər: Cəmşid Əmirov və Kemal Tokayev yaradıcılığı əsasında	244
Günay Oruczadə. Qaqauz türkü və maniləri, onların Azərbaycan bayatıları ilə müqayisəsi.....	247

XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİ TÜRKÜSTAN İNTİBAHINDA TƏVALLO YARADICILIĞININ YERİ VƏ ROLU

Aysun Cəbraylova

AMEA-nın Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

Kiçik elmi işçi

aysun.cebraylova@icloud.com

<https://orcid.org/0009-0005-9306-500X>

Məqalədə XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində türk xalqlarının mənəvi həyatında mühüm yer tutan Cədid hərəkatının görkəmli nümayəndələrindən biri, özbək şairi və publisisti Təvallonun (Tolaqan Xocamyarov) həyat və yaradıcılıq yolu tədqiq olunur. Tədqiqatda müəllifin milli oyanış, maarifçilik və azadlıq ideyalarının formalaşmasındakı rolu, xüsusilə “Rəvnəqul-islam” adlı şeir toplusu və “Müştüm” jurnalındakı satirik fəaliyyəti işıqlandırılır. Məqalədə Təvallonun ictimai-siyasi baxışları, cəmiyyətdəki cəhalət və laqeydliyə qarşı mübarizəsi təhlil edilir, onun yaradıcılığı ilə böyük Azərbaycan satiriki Mirzə Ələkbər Sabir irsi arasında ideya yaxınlığı müqayisəli şəkildə nəzərdən keçirilir. Həmçinin, şairin 1930-cu illərin repressiya qurbanı olması və müstəqillik dövründə onun ədəbi irsinin öyrənilməsinin əhəmiyyəti vurğulanır.

Açar sözlər: Cədidçilik, Təvallo, Türküstan intibahı, milli oyanış, Özbək ədəbiyyatı, satira, “Rəvnəqul-islam”, repressiya.

Giriş

XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəlləri türk xalqlarının həyatında köklü dəyişikliklərlə xarakterizə olunur. Əsas məqsədi milli kimliyi dirçəltmək və xalqı cəhalətdən azad etmək olan Cədid hərəkatı əvvəlcə Tatarıstan, Krım və Buxarada meydana gəlmiş, daha sonra isə Türküstan ərazisinə yayılmışdır. Bu gün cədidlərin irsi müstəqil Özbəkistanın mənəvi həyatında, təhsil sistemində və milli özünüdərk prosesində mühüm rol oynayır. Mahmudxoca Behbudı, Münəvvərqari Əbdürəşidxanov, Abdulla Avlani, Əbdürrauf Fitrat, Çolpan, Sədrəddin Ayni və Feyzulla Xocayev kimi şəxsiyyətlər bu hərəkatın əsas nümayəndələri olmuşlar. Cədidçilik hərəkatı yeni ziyalı nəslinin yetişməsinə rəvac verməklə, türk xalqlarının bir növ mədəni intibahına çevrildi. Bu intibah dövrün ədəbiyyatında və ziyalıların yaradıcılığında da geniş təzahür etdi.

Həmin dövrün yetişdirdiyi görkəmli simalardan biri də Təvallo (Tolaqan Xocamyarov) olmuşdur. Təvallo 1883-cü ildə Daşkəndin Kokça məhəlləsində ziyalı ailəsində anadan olmuşdur. O, əvvəlcə köhnə üsullu məktəbdə – Daşkənddəki Bəylərbəyi mədrəsəsində, daha sonra isə rus məktəbində təhsil almışdır. Təhsil illərində dövrünün tanınmış şairləri ilə ünsiyyətdə olmuş, məşhur özbək şairi Y. Saryaminin şagirdi olmuşdur. 1900–1910-cu illərdə Osmanbəy Salihcanbəyovun yanında, 1910–1917-ci illərdə isə müxtəlif ticarət qurumlarında çalışmışdır. 1910-cu ildən etibarən mətbuatda müəlliminin ona verdiyi “Təvallo” təxəllüsü ilə bədii nümunələr dərc etdirmiş və bu adla da oxucu yaddaşında yer tutmuşdur. Təvallo 1914-cü ildə 12 nəfərlik heyətlə “Nəşriyyat” adlı mərkəz yaradaraq kitab nəşrinə başlamışdır.

Arxiv materialları, xüsusilə “Cinayət işi” sənədlərindəki qeydlər göstərir ki, 1915-ci ildə Abdulla Əvlaninin təşəbbüsü ilə yaradılan “Turan cəmiyyəti”ndə fəaliyyətə başlayan Təvallo burada müxtəlif vəzifələr icra etmişdir. Elmi və ədəbi irsi cədidçilik ideyaları əsasında formalaşan və 1905-ci ildən bu hərəkata qoşulan şair, yaradıcılığını dövrün mətbu orqanları vasitəsilə geniş kütləyə çatdırmışdır. Onun 1914-cü ildə işıq üzü görən “Səbzəvar” adlı şeir toplusu poetik dünyasının ilk sistemli ifadəsidir. 1916-cı ildə nəşr olunan “Rəvnəqul-islam” toplusu isə şairin sağlığında çap edilmiş yeganə kitabıdır. Təvallonun bədii nəsr nümunələrinə dövrün mətbuat səhifələrində rast gəlinə də, bu əsərlər ayrıca kitab halında toplanmamışdır. O, 18 fevral 1923-cü ildə fəaliyyətə başlayan Türküstan mətbuatının ilk karika-

tur-satirik nəşri olan “Müştüm” jurnalında yaxından iştirak etmiş, satirik şeirlərini “Məğzava” təxəllüsü ilə oxuculara təqdim etmişdir. Lakin bu nümunələr sonradan sistemli şəkildə araşdırılmamışdır.

Şairin bədii irsinin ideya-estetik xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməkdə “Rəvnəqul-islam” toplusu əsas istinad mənbəyidir. Cəmi 70 şeirin daxil edildiyi bu toplunu müəllif “Milli şeirin ilk yüzlüyü” adlandırmışdı. Bu ad şairin gələcəkdə toplusunun növbəti cildlərini tərtib etmək niyyətindən xəbər verirdi, lakin bu arzu reallaşmadı. Kitabın yaranma tarixi isə müəllifin elə həmin topluya daxil etdiyi “Rəvnəqul-islam kitabının tarixi” şeirində öz əksini tapmışdır:

Tarix dedi: Gördüm Təvallonu, qeyrətli bir insan gəldi cahana,

Adı dillər əzbəri oldu, şöhrəti yayıldı hər bir yana.

Məqsədi, məramı o oldu ki, xalqa sevinc, səfa gətirsin,

Gəlişiyə şad oldu hər kəs, xoş bir insan gəldi bu dövrə.

Səxavətli, xoşxasiyyət, həm pak qəlbli, həm zəkali idi,

Xeyirxahlıqda Hatəmi-tay tək, məşhur oldu bu cahanda.

Sidqi, divanın ortasından götür hicri ilin tarixini,

Yaz tezəcə: “Bəh-bəh, necə gözəl mənzərə gəldi dünyaya!” (1335 h.) (Raxmonova, 2021, s. 197).

Şeirin sonunda qeyd olunan tarix əsərin hicri 1335-ci ildə (miladi təqvimlə təxminən 1916–1917-ci illərə uyğun gəlir) qələmə alındığını göstərir. Bu xronoloji göstərici toplusunun məhz XX əsrin əvvəllərində tərtib edildiyini təsdiqləyir.

Təvallo da digər cədidçi ziyalılar kimi, xalqın maariflənməsini və milli şüurun formalaşmasını fəaliyyətinin başlıca qayəsi hesab edirdi. Şairin yaradıcılığında azadlıq ideyası mərkəzi yer tutur; o, fərdi və milli azadlığı hər şeydən üstün tuturdu. Təvallo ədəbiyyat tariximizdə, əsasən, 1910-cu illərdə milləti qəfildən oyadan, azadlığa və ədalətə səsləyən poetik nümunələri ilə tanınmışdır. Bu şeirlər yeni özbək poeziyasının təşəkkülündə mühüm bir mərhələ təşkil edir. Müəllifin aşağıdakı misraları onun məramını kifayət qədər təsirli şəkildə ifadə edir:

Əgər bu gün millətin inkişafını istəyirsinizsə,

Qeyrətinizi göstərin, həmrəy olun, aranızda fitnə salmayın.

Yolunuz insaf olsun, dünyada bizim kimi geri qalan varmı?

Bütün millətlər arasında tərəqqi baxımından geridəyik.

Nəcələri yüksəlib tərəqqi zirvəsinə ucaldı,

Biz niyə qalxmırıq? Yoxsa biz zəifik?

Şairin “Dünya gedisinə bir nəzər” adlı qəzəlindən götürülmüş bu beytlər “Rəvnəqul-islam” toplusunda (s. 46–47), həmçinin “Sədayi-Türküstan” qəzetinin 19 aprel 1914-cü il tarixli 6-cı sayında dərc olunmuşdur. Təvallo əsərlərinin çoxunda arxaikləşmiş adət-ənənələri və milli geriliyi tənqid atəsinə tutur, hər kəsi dövrün tələblərinə uyğunlaşmağa və köklü dəyişikliklərə çağırırdı. Onun yaradıcılığının əsas qaynağı çağdaş ictimai-siyasi hadisələr idi. Müəllif bu topluda müxəmməs, mürəbbə, müsəddəs, qəzəl və məsnəvi janrlarında satirik ruhlu əsərlər ərsəyə gətirmişdir. Onun şeirləri klassik poetik sistemə əsaslansa da, ruhu və məzmunu baxımından tamamilə yenidir. Şairin satirik irsini mövzu baxımından aşağıdakı kimi təsnif etmək olar:

- İctimai həyat hadisələrini əks etdirən şeirlər;
- Qadın hüquqlarını müdafiə edən satirik nümunələr;
- Mənfi məişət hadisələrini təsvir edən şeirlər;
- Mətbuatın ictimai rolu haqqında əsərlər;
- Dini mövzularda yazılmış satirik şeirlər. (Raxmonova, 2024, s. 89)

Təvallo yaradıcılığının nüvəsini ictimai həyatın təsviri təşkil edir. Məsələn, “Bəxtsiz millət” adlı müxəmməsində o, mənəvi dəyərlərin aşınmasını satirik dillə belə ifadə edir:

Ağalar qul oldu, bu dövrdə qullar ağa oldu,

Elm sahibləri divanə, nadanlar isə müdrik sayıldı.

*Həqiqət çırağı sönmüb, doğru yolun nuru itib,
Qızıl qədəh sındı, yerini paslı dəmir tutdu.
Təəccüblənməyin, hər şey tənəzzül edəndə “dəyərli” olur!*

Şair bu şeirin hər bəndində ictimai iyerarxiyanın və dəyərlər sisteminin alt-üst olduğunu vurğulayır.

Təvallonun 1913-cü ildə “Ayna” jurnalının 6-cı sayında “*Türküstanlı qardaşlarıma açıq müraciət*” adlı publisistik məqaləsi işıq üzü görmüşdür. Mətbuatın ictimai hərəkətdəki rolunu yüksək qiymətləndirən müəllif qeyd edirdi ki, *Türküstan* xalqı zamanla ayaqlaşmalı, “Ayna” jurnalı kimi platformalar vasitəsilə fikir mübadiləsi apararaq milli tərəqqiyə xidmət etməlidir. O, eyni zamanda bəzi mətbu orqanların öz missiyasını tam yerinə yetirmədiyini, milləti oyatmaq işində kifayət qədər fəal olmadığını tənqid edirdi. (Karimov, 1995, s. 229)

Şairin yaradıcılığında “vətən” və “millət” anlayışları mərkəzi semantik qatları təşkil edir. Onu xüsusilə millətin gələcək taleyi düşündürürdü və bu ümidli düşüncələrin təsiri ilə silsilə müxəmməslər qələmə alırdı. Müəllifin “*Öz vicdanımın vücuduma xitabı*” adlı şeiri bu baxımdan diqqətəlayiqdir. “Ey əlim, pul tutma, əgər millətə yardım etmirsənsə...” misrası ilə başlayan bu müxəmməs ilk dəfə 1915-ci ildə “Sədayi-Fərqanə” qəzetinin 121-ci sayında “Vücudumdan bir rza” başlığı ilə dərc edilmiş, daha sonra isə müəllifin “Rəvnəqul-islam” toplusuna (s. 7-9) daxil edilmişdir. Şeirin ilk bəndi şairin öz qəlbinə, fikrinə və gözüne müraciəti ilə başlayır. Müəllif millətə xidmət etməyən vücudu dəyərsiz hesab edir, bədii sözü isə xalqın müdafiə vasitəsi kimi görür:

*Ey əlim, pul tutma, əgər millətə yardım etməsən,
Susma, ey könlüm, millətin dərdinə yanmasan.
Parlama, ey gözüm, yaşın tökülüb islatmasa,
Açılma, ey fikrim, şeirinlə onu müdafiə etməsən.
Çıx içimdən, canım, əgər mənə həmdəm olmasan.*

Səkkiz bənddən ibarət olan bu müxəmməsdə “Çıx içimdən, canım, əgər mənə həmdəm olmasan” misrası rədif funksiyasını daşıyaraq əsərin emosional təsir gücünü artırır:

*Deyirlər, sus, Təvallo, şeirlər qəbul olunmaz,
Millət məhv olsa belə, bunlara qəm olmaz.
Şorba, plov, narını yeyib, çay içsələr bəs olar,
Sonra hər iki çiyinə vursalar da, dinməzlər.
Çıx içimdən, canım, əgər mənə həmdəm olmasan.*

Şair “Sus, Təvallo” müraciəti vasitəsilə həqiqəti söyləyən ziyalılara qarşı təzyiqləri, fikir azadlığının məhdudlaşdırılmasını və cəmiyyətdəki laqeydliyi tənqid edir. Bu motiv Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli satiri M.Ə. Sabirin yaradıcılığı ilə səsləşir. Sabir öz məşhur şeirində millətin problemlərinə biganə qalan tipajların daxili aləmini belə ifşa edirdi:

*Millət necə tarac olur olsun, nə işim var?!
Düşmənlərə möhtac olur olsun, nə işim var?!
Qoy mən tox olum, özgələr ilə nədi karim,
Dünyavü cahan ac olur olsun, nə işim var?!
Səs salma, yatanlar ayılar, qoy hələ yatsın,
Yatmışları razı deyiləm kimsə oyatsın...
Tək-tək ayılan varsa da, həq dadıma çatsın,
Mən salim olum, cümlə cahan batsa da batsın,
Millət necə tarac olur olsun, nə işim var?!
Düşmənlərə möhtac olur olsun, nə işim var?!*

Hər iki şair “nə işim var?!” yaxud “sus” kimi ifadələrlə şəxsi rifahını milli maraqlardan üstün tutan zümərəni kəskin tənqid edir, oxucunu bu ətalətə qarşı mübarizəyə səsləyir.

Təvallonun irsinin qorunması istiqamətində son illərdə mühüm addımlar atılmışdır. Onun qəzəl, müxəmməs, mürəbbə, satirik məqalə və felyetonlarının toplandığı “*Ey vətən, əziz vətən*” adlı kitabı

2021-ci ildə Özbəkistan Yazıçılar Birliyinin “İjod” (“Yaradıcılıq”) ictimai fondunun dəstəyi ilə nəşr edilmişdir. 248 səhifəlik bu fundamental toplumun tərtibçisi Dildora Rəhmanova “Millətin inkişafı sənin əlinlə...” başlıqlı ön sözündə qeyd edir: “Təvallonun ədəbi irsini öyrənmək borcumuzdur”. O, həmçinin vurğulayır ki, Aybək və Həmid Alimcan kimi klassiklərin əsərlərində Təvallo yaradıcılığına xüsusi önəm verilmişdir.

Aybək “Uşaqlıq xatirələrim” əsərində şair haqqında yazırdı: “*Eyvanda oturub Təvallonun şeirlərini oxumağa başlayıram... Bu şeirlər mənə çox təsir edir... Oxuyuram, diqqətlə və həyəcanla oxuyuram*”. (Alimcan., 1982, s. 147). Həmid Alimcan isə öz tədqiqatlarında cədid dövrü poeziyasından bəhs edərkən Təvallonun xüsusi yerini vurğulayaraq qeyd edirdi: “*Cədid dövrü ədəbiyyatının əsas hissəsini poeziya təşkil edirdi. Bu dövrdə ən məhsuldar müəlliflər Təvallo və Sidqi Əczi idi... Təvallonun dili sadəliyi ilə seçilir və xalq dilinə çox yaxın idi*”.

2021-ci il nəşri olan “Ey vətən, əziz vətən” kitabı altı bölmədən ibarətdir. Kitabın birinci bölməsində müəllifin milli oyanış və azadlıq ideyaları ilə zəngin qəzəlləri toplanmışdır. Digər bölmələrdə mürəbbə, müxəmməs və müsəddəs janrında yazılmış materiallar yer alır. Nəşrin mühüm hissəsini təşkil edən “Təvallo həcviyyatı” bölməsində şairin felyetonları, etiraz məktubları və cavab məqalələri təqdim olunur. Şairin redaktora ünvanladığı adsız bir felyetonu müəlliflə ifşa etdiyi din xadimi (Müəllim) arasındakı dialoq üzərində qurulmuşdur. Şair həmin yazıda savadsız və laqeyd din xadiminə belə xitab edir:

Dedim: *Yaşınız yetmiş beşi keçib, gözünüz yazını zorla görür, ayağa qalxa bilməyiniz üçün 2 nəfər yardım etməlidir. Yüzdən çox şagirdə necə dərs verirsən iz!?*

Müəllimin rəngi dəyişdi, gözləri böyüdü və dedi: *Sən mənim dərs dediyim məktəbə getməmişsən deyəsən. Getsəydin belə deməzdin.*

Dedim: *İki-üç dəfə gəlmişəm. Sizi isə üzü qibləyə uzanıb yatmış görmüşəm, şagirləriniz isə biri həyatı süpürür, digəri pambıq təmizləyir, hərəsi bir işlə məşğul idi. Biraz sonra gözlərinizi ovuşdurub oyanıb soruşdunuz: “Günortadır?”*

Dedim: *“Saat 11-dir, namaz vaxtına var hələ, oturun biraz söhbət edək. Ya sinifləri bölün, yada məsciddə imam olun. Bir gənc müəllim götürün, məktəbi, şagirdləri ona həvalə edin”.*

Müəllim dedi: *Mən məsciddə gecikmirəm, camaatdan Isaat əvvəl orda oluram.*

Dedim: *Bir saat əvvəl gedirsiniz, namazdan sonrada 1 saat məsciddə otursunuz. Bəs bu yüz şagirdin halından kim xəbər tutacaq?!*

Müəllim dedi: *Şagirdlərin valideynləri maraqlansın, sənə nə!?*

Dedim: *Başqa məscidlər təmiz və səliqəlidir, niyə sizin məscidlərdə quşlar yuva salıb çirkəndirir? Bunları deyəndə Müəllim yenidən yuxuya getdi. Məndə dözməyib oradan ayrıldım. Bunu qəzetlərə verdim ki, qoy oxucular belə Müəllimləri tanısin* (Paxmohoba, 2021, s. 169;171).

Bu dialoq Təvallonun yaradıcılıq qayəsini – cəmiyyətin inkişafına mane olan laqeydliyi və köhnəlmiş təhsil mühitini ifşa etmək məqsədini aydın göstərir. Analoji satirik yanaşmaya “Müştüm” jurnalının 1 avqust 1924-cü il tarixli sayındakı “Daşkənddə” başlıqlı yazıda da rast gəlinir. Şair “Məğzava” imzası ilə yazdığı bu mətndə tamahkar mollaların bir qazan aş üçün bir-birinə girməsini və imamın buna verdiyi riyakar reaksiyanı tənqid edir.

Kitabın “Təvallo haqqında xatirələr” bölməsində Bəyalı Qasimov, Naim Kərimov və Nəsrulla Dövrənin yazıları yer almışdır. Görkəmli alim Naim Kərimov müstəqillik dövründə sovet repressiyası qurbanlarının taleyini öyrənmək üçün geniş imkanların yarandığını, lakin bu imkanlardan hələ də kifayət qədər istifadə edilmədiyini təəssüflə qeyd edir.

1930–1950-ci illər bir çox türk xalqları kimi özbək xalqının tarixində də repressiya və faciələr dövrü kimi qalmışdır. Təvallo bu keşməkeşli illərdə öz cəsarətli fikirlərini “Müştüm”, “Sədayi-Türküstan”, “Səmərqənd” kimi mətbu orqanlarda nəşr etdirirdi. Onun “Müştüm” jurnalına ünvanladığı müraciət şeiri mətbuatın gücünə olan inamını göstərir:

“Müşüm” çırağım, de mənə: necə yaşıyorsan?!
Hamiya lənət oxuyub, düşmən qazanırsan.
Dəyənə dəyib, dəyməyə nə susursan, niyə belə?
Xülasə, sakit otur, niyə həmişə narazısan.
Əgər kimsə sənə rast gəlsə, onu molla edərsən.
Hər kimsə üsyankar olsa, sən onu özünə bağlayarsan.
Birgün qara palto, sabah başqa,
Paltonu hər həftə haradan geyinirsen,
Utanma, nə görürsənsə yaz,
Yoxsa bu gün fürsətini itirəcəksən.
Yaxşı dostum, gördüklərini qələmə al,
Biz bilirik, sən hər yerdə olursan...

Dövrün bəzi tənqidçiləri şairin bu kəskin yazılarını onun şəxsi həyat tərzi ilə əlaqələndirməyə çalışsalar da, əsl səbəb onun azadlıqsevər ruhu idi. Nəticədə, Təvəllö “xalq düşməni” ittihamı ilə 10 noyabr 1937-ci ildə güllələnmə hökmünə məhkum edildi. Yalnız 18 oktyabr 1969-cu ildə ona bəraət verildi. Şairin məzarı bu gün də naməlum olaraq qalmaqdadır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı

1. Alimcan, H. (1982). Mükəmməl əsərlər toplusu. I cild: Tədqiqat və məqalələr. Özbək sovet ədəbiyyatı məsələləri, I cild. Təşkənd, Fan nəşriyyatı.
2. Karimov, N. (1995). Aybək. Uşaqlıq xatirələrim. Daşkənd, “Ədəbiyyat və sənət”.
3. Raxmonova, D. (2024). Poetik mazmun yangilanishida individual ijodiy tafakkurning o‘rni (Tavallö adabiy merosi misolida). Uzbekistan, “Language and Culture”.
4. Раҳмонова, Д. (2021). тавалло. Эй Ватан, эзгу Ватан. Тошкент, “Adabiyot”.
5. Раҳмонова, Д. (2021). тавалло. Эй Ватан, эзгу Ватан. Тошкент, “Adabiyot”.

THE PLACE AND ROLE OF TAVALLÖ’S LITERARY CREATIVITY IN THE TURKESTAN RENAISSANCE OF THE EARLY TWENTIETH CENTURY

Aysun Jabrayilova

The article examines the life and literary activity of Tavallö (Tolaqan Khujamyarov), one of the prominent representatives of the Jadid movement in the late 19th and early 20th centuries. The research highlights the author's role in the national awakening and the formation of national identity among Turkic peoples. Special attention is paid to his poetic collection “Ravnaq-ul-islam” and his satirical works published in the “Mushtum” journal. The study analyzes Tavallö's social and political views, his critique of ignorance and social indifference, and the ideological parallels between his work and other great satirists of the East, such as Mirza Alakbar Sabir. Furthermore, the article discusses the tragic end of the writer's life during the period of Stalinist repressions and the significance of his literary heritage in the modern era of independence.

Keywords: Jadidism, Tavallö, Turkestan Renaissance, national awakening, Uzbek literature, satire, “Ravnaq-ul-Islam”, repressions.

AZADƏ RÜSTƏMOVANIN TƏDQIQATLARINDA FƏLƏKİ ŞİRVANİ İRSİNİN TƏHLİLİ

Nərmən Rzayeva

AMEA-nın Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

Doktorant

Qərbi Kaspi Universiteti

Müəllim

rzayeva.nk@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0001-5826-3829>

Bu məqalə XII əsr Azərbaycan ədəbiyyat mühitinin aparıcı simalarından biri olan Fələki Şirvaninin poetik irsini, tanınmış tədqiqatçı Azadə Rüstəmovanın araşdırmaları prizmasından təhlil edir. Tədqiqatın əsas diqqət mərkəzi şairin yaradıcılığını formalaşdıran sosial-mədəni və tarixi şərait, Şirvan saray mühiti, dövrün ədəbi ənənələri və müasir poetik zövq sistemi üzərində cəmlənmişdir. Nəticələr göstərir ki, Azadə Rüstəmovanın elmi töhfələri Fələki Şirvaninin ədəbi irsinin elmi və obyektiv təhlilinə yeni perspektivlər açır.

Açar sözlər: *XII əsr ədəbiyyatı, Azadə Rüstəmov, Fələki Şirvani, qəsidə poetikası, klassik irs.*

Giriş

Milli ədəbi-bədii düşüncənin ayrı-ayrı inkişaf mərhələləri, bu mərhələləri təmsil edən ədəbi şəxsiyyətlərin həyatı, yetişdiyi ədəbi-mədəni mühit, yaradıcılıq irsi ətrafında aparılan elmi axtarışların sistemli və ardıcıl xarakter alması, elmi konsepsiya halında işlənilib hazırlanması ədəbiyyat tarixçiliyinin üzərinə düşən mühüm və təxirəsalınmaz vəzifələrdən biridir. Görkəmli ədəbiyyatşünas alim Azadə Rüstəmovanın ədəbiyyat tarixi ilə bağlı araşdırmalarında ədəbi şəxsiyyətlərin həyatı, mühiti, yetişdiyi icimai-tarixi şərait onların yaradıcılıq irsi ilə qarşılıqlı əlaqədə nəzərdən keçirilir. Bu baxımdan Rüstəmovanın əsərləri klassik ədəbiyyatın həm estetik, həm də ictimai-fəlsəfi qatlarını paralel şəkildə açmaq baxımından xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Alimin Nizami Gəncəviyə qədərki ərəfədə yaşayıb-yaradan sənətkarlardan biri olan Fələki Şirvanin həyatı və yaradıcılığı haqqında qələmə aldığı məqalələrdə və mini-monoqrafiya hesab oluna biləcək kitabda dövrün, ictimai-tarixi şəraitin, ədəbi həyatın mənzərəsi barədə geniş təsəvvür yaradılır, mövcud boşluqları dolduran, həm də onun ədəbi-bədii irsini daha aydın şəkildə müəyyənləşdirən elmi-nəticələr irəli sürülür. XII əsr Azərbaycan şeirinin aparıcı simalarından biri olan Fələki Şirvaninin həyat və yaradıcılığından bəhs edən məqalədə Azadə Rüstəmov şairin ədəbiyyat tarixində tutduğu yeri və mövqeyi belə müəyyənləşdirir: “*XII əsr Azərbaycan şeiri Məhsəti xanım, Xaqani Şirvani, Nizami Gəncəvi kimi görkəmli nümayəndələri ilə fəxr edir. Bu dövr poeziyasının zəngin səmalarında parlayan bir ulduz da Məhəmməd Fələki Şirvanidir. Fələki Şirvani orijinal yaradıcılıq xüsusiyyətlərinə malik olan istedadlı şairdir. Feodal sarayında xidmət etməsinə baxmayaraq, Fələki öz yaradıcılığının ruhu etibarı ilə xalqa bağlı olan, öz yaradıcılığında həyatı, canlı insanın hiss və həyəcanlarını əks etdirən bir sənətkardır. Fələkinin şeirləri dünyəvi hissləri tərənnüm edir. Orada tərənnüm olunan coşğun, fədakar məhəbbət, dərin insanpərvərlik ideyalarından qidalanan məhəbbətdir.*” (Rüstəmov, 1961, s. 67) Şübhə yoxdur ki, bu fikirlər Fələki Şirvaninin yetişdiyi dövr və ədəbi mühit haqqında konkret mənbələrə istinadən irəli sürülür. Biz bir çox ədəbiyyat tarixçilərinə müyəssər olmayan klassik poetik mətnlərlə və onun təfsir və şərhini verən mənbələrlə işləmək bacarığını burada xüsusi olaraq nəzərə çatdırmaq istərdik. Bu, artıq Azadə Rüstəmovanın klassik irsin tədqiqində xüsusi bir sahə olan mətnşünaslıq fəaliyyəti barədə də bəhs etməyə kifayət qədər əsas verir. Fars dili və filologiyası üzrə ixtisaslaşan müəllifin bu xüsusta irəli sürdüyü qənaətlər professional bir baxış və yanaşmanı əyani şəkildə nümayiş etdirir.

Məhəmməd Fələki Şirvaninin anadan olduğu yer, nisbə haqqında məlumat verərkən tədqiqatçı-alim “əlimizdə olan mənbələr” ifadəsini elə-belə təsadüfi olaraq işlətmir, farsdilli mənbənin orijinalından çıxış edərək mülahizələrini irəli sürür: “*Əlimizdə olan mənbələr Fələkinin Şamaxıda*